บทปริทัศน์หนังสือ

ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2556). *นานมาแล้ว: มีเรื่องเล่า นิทาน ตำนาน ชีวิต*.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สายป่าน ปุริวรรณชนะ*

"เรื่องเล่า" หรือ "เรื่องเล่าพื้นบ้าน" (folk narrative) เป็นข้อมูลที่นักคติชนวิทยานิยมศึกษามาเป็นเวลาอันยาวนาน แต่วิธีวิทยาที่ใช้ศึกษาข้อมูลประเภทนี้มักเป็นระเบียบวิธีและทฤษฎีทางคติชนวิทยาโดยตรง อนึ่ง ***นานมาแล้ว: มีเรื่องเล่า นิทาน ตำนาน ชีวิต*** เป็นหนังสือรวมบทความวิจัยของ รองศาสตราจารย์ ดร.ปฐม หงษ์สุวรรณ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ที่เป็นผลมาจากการ "ทดลอง" วิเคราะห์ข้อมูลคติชนด้วยมุมมองและทฤษฎีทาง "สังคมศาสตร์" จึงนับได้ว่ามี "หนังสือใหม่" เกิดขึ้นในวงการคติชนวิทยาที่เป็นผลงานการวิเคราะห์ "เรื่องเล่าพื้นบ้าน" ด้วยมุมมองที่ "แปลกใหม่" ที่น่าสนใจยิ่ง

ข้อเด่นของหนังสือรวมบทความวิจัยเล่มนี้จึงเป็นการนำแนวคิดทางสังคมศาสตร์ อันประกอบไปด้วย แนวคิดเรื่อง *พื้นที่* (space) *พรมแดน* (border) *การต่อสู้* (contesting) *การต่อรอง* (negotiating) *ความเป็นอื่น* (the other) และ *ความเป็นชายขอบ* (marginality) มาประยุกต์ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลคติชน

* อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย (คติชนวิทยา) ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2555

ประเภทเรื่องเล่า ไม่ว่าจะเป็นนิทาน ตำนาน พิธีกรรม วรรณกรรมท้องถิ่น หรือแม้แต่วิถีชีวิตที่ได้รับการ “บอกเล่า” ผ่านปากคำของคนในชุมชน

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งของหนังสือเล่มนี้ คือ การจัดหมวดหมู่ของกลุ่มบทความวิจัยภายใต้คำว่า *“เรื่องเล่า”* หนังสือเล่มนี้จึงนำเสนอกลุ่มบทความวิจัยภายใต้ “เรื่องเล่า 4 เรื่อง” คือ *เรื่องเล่าที่ 1* เป็นบทนำที่อธิบายแนวคิดต่างๆ ที่ใช้ในหนังสือเล่มนี้, *เรื่องเล่าที่ 2* ว่าด้วยพื้นที่และพรมแดน, *เรื่องเล่าที่ 3* ว่าด้วยการต่อสู้และการต่อรอง และ *เรื่องเล่าที่ 4* ว่าด้วยความเป็นอื่นและชายขอบ ทั้งนี้เพื่อสื่อให้เห็นถึงการอาศัยคติชนเป็นเครื่องมือในการ “เล่าเรื่อง” เกี่ยวกับวิถีชีวิตของชุมชนและสังคมผ่านมุมมองของแต่ละแนวคิด

เรื่องเล่าที่ 1 บทนำ เริ่มต้นจากการอธิบายแนวคิดเรื่อง *พื้นที่* ซึ่งผู้เขียนใช้คำว่า *พื้นที่* ตามแนวคิด “พื้นที่สามระดับ” (Third-Space) ของออง รี เลอเฟิร์บ (Henri Leferbvre: 1990) ที่นิยามว่า *พื้นที่* มิได้มีแต่เพียง “พื้นที่ทางกายภาพ” (physical space) เท่านั้น หากยังมี “พื้นที่ทางจิตวิญญาณ” (spiritual space) และ “พื้นที่ทางสังคม” (social space) ซึ่งพื้นที่สองประเภทหลังนั้นเห็นได้ชัดในตำนาน ความเชื่อ และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรมของกลุ่มชน

แนวคิดเรื่อง *พื้นที่* ในลักษณะดังกล่าวข้างต้นเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับ แนวคิดเรื่อง *พรมแดน* ซึ่งผู้เขียนมองว่าพรมแดนในที่นี้หมายรวมถึง“พรมแดนทางสังคม” พร้อมทั้งอธิบายว่า เรื่องเล่าของกลุ่มชนอาจปรากฏแนวคิดดังกล่าวนี้ อันสะท้อนให้เห็นวิธีการจัดการภายในกลุ่มชน มุมมองต่อคนภายนอกกลุ่ม รวมถึงมุมมองต่อรัฐส่วนกลาง

แนวคิดที่สามที่ผู้เขียนกล่าวถึง ได้แก่ แนวคิดเรื่อง *การต่อสู้และต่อรอง* อันเป็นความคิดทางสังคมศาสตร์สกุลหลังสมัยใหม่ (post-modern) ซึ่งผู้เขียนนำเสนอว่าหลายต่อหลายครั้งข้อมูลคติชนประเภทเรื่องเล่าถูกนำมาใช้เป็น “เครื่องมือในการต่อรอง” โดยเฉพาะเมื่อกลุ่มชนมีการปะทะสังสรรค์กับคนนอกกลุ่มที่มี “ความเหนือกว่า” บางประการ กับอำนาจรัฐ หรือกับกระแสทุนและกระแสวัฒนธรรมสมัยใหม่

ส่วนสองแนวคิดสุดท้าย คือ แนวคิดเรื่อง *ความเป็นอื่นและความเป็นชายขอบ* ผู้เขียนกล่าวว่าทั้งสองแนวคิดสัมพันธ์กับแนวคิดอื่นๆ ว่าด้วย แนวคิดเรื่องอำนาจ วาทกรรม การเรียนรู้ และอัตลักษณ์เป็นอาทิ รวมถึงกล่าวถึงทัศนะของมิเชล ฮุสเปคและแกร์รี่ (Micheal Huspek and Gary: 1997) ว่าความเป็นอื่นและความเป็นชายขอบดำรงอยู่ภายใต้ “ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ” ระหว่าง “ตัวเรา” กับ “คนอื่น” ยิ่งไปกว่านั้น ผู้เขียนยังกล่าวถึงทัศนะของวาล พลัมวูด (Val Plumwood: 1993) ที่ว่า การสร้างความเป็นอื่นเป็นเทคนิคทางอำนาจที่อยู่ภายใต้แนวคิดแบบคู่ตรงข้าม (binary opposition) ตลอดจนชี้ให้เห็นวิธีการนำเอาข้อมูลคติชนมาใช้สร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มชน ในทางตรงกันข้ามก็ใช้ดำรงความเป็นศูนย์กลางของกลุ่มเพื่อโต้กลับมุมมองของคนนอกที่มองตนในฐานะคนชายขอบ

หลังอธิบายแนวคิดทางสังคมศาสตร์ใน *เรื่องเล่าที่ 1* แล้ว ผู้เขียนจึงนำเสนอ ***เรื่องเล่าที่ 2 ว่าด้วยพื้นที่และพรมแดน*** ประกอบด้วย บทความที่ **1** เรื่อง *“จากธรรมชาติถึงธรรม: มิติพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในตำนานพระธาตุของคนไท”* บทความนี้ชี้ให้เห็นว่า ความคิดเรื่องพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ (sacred space) เป็นกระบวนการทางสังคม (social process) และเป็นประดิษฐกรรมทางวัฒนธรรมที่เปี่ยมด้วยความหมาย (code space) เพื่อเปลี่ยนพื้นที่ทางธรรมชาติให้กลายเป็น

พื้นที่ทางวัฒนธรรม ดังข้อค้นพบที่ว่า ตำนานพระธาตุเป็นข้อมูลคติชนที่ชนชาติไทใช้ “ยกระดับ” พื้นที่ทางธรรมชาติซึ่งแต่เดิมเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อดั้งเดิมให้กลืนกลายไปเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธศาสนาอย่างแนบเนียน

บทความที่ 2 เรื่อง *“การเมืองเรื่องแม่โขง: วัฒนธรรมทางภาษากับการสร้างพรมแดนรัฐชาติ”* ผู้เขียนอธิบาย “ชื่อ” ที่แตกต่างกันของแม่น้ำโขงและ “สาเหตุ” การเรียกชื่อนั้นๆ ในฐานะประดิษฐกรรมทางวาทกรรมที่สะท้อน “คุณค่า” ของแม่น้ำโขงตามทัศนะของคนกลุ่มต่างๆ ตลอดจนใช้อธิบายการแบ่งเขตพื้นที่ระหว่างรัฐ และการแบ่งแยกพรมแดนทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะระหว่าง “ความเป็นไทย” กับ “ความเป็นลาว”

บทความที่ 3 *“ปู่เยอย่าเยอ: พื้นที่ในจินตนาการกับการสร้างตำนานความศักดิ์สิทธิ์”* ผู้เขียนพบว่าตำนานปู่เยอย่าเยอไม่เพียงแต่เป็นตำนานการสร้างบ้านแปงเมืองและตำนานบรรพบุรุษ/วีรบุรุษทางวัฒนธรรมเท่านั้น ทว่ายังเป็นเรื่องเล่าที่ “สร้าง” บูรณภาพของจักรวาลในความรู้สึกนึกคิดของกลุ่มชนชาวลาว และ “อธิบาย” ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติผ่านทั้งสถานภาพและพฤติกรรมของปู่เยอย่าเยอ อันสัมพันธ์กับแนวคิดเรื่องพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และการประกอบพิธีกรรมเพื่อ “ข้ามพรมแดนเวลา” กลับสู่ยุคเริ่มต้นสร้างโลก นอกจากนี้ตำนานปู่เยอย่าเยอยังถูกนำมาใช้ในการต่อรองพื้นที่ทางวัฒนธรรมและการประกอบสร้างอัตลักษณ์ของชาวลาวหลวงพระบาง

บทความที่ 4 *“ตำนานแม่น้ำโขง: การสร้างความหมายว่าด้วยสายน้ำของพระพุทธเจ้า”* บทความนี้สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของแม่น้ำโขงในมิติทางวัฒนธรรมในฐานะ “แม่น้ำศักดิ์สิทธิ์” ในความคิดความเชื่อทางพุทธศาสนาซึ่ง

ประกอบสร้างขึ้นจากตำนานกำเนิดแม่น้ำโขง ตำนานพระเจ้าเลียบโลกที่กล่าวถึงแม่น้ำโขงและดินแดนใกล้เคียง และตำนานสัญลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับแม่น้ำโขง

ถัดมาใน ***เรื่องเล่าที่ 3 ว่าด้วยการต่อสู้และต่อรอง*** ประกอบด้วย บทความที่1 *"พระพุทธรูปล้านนา: ตำนานกับการสร้างอัตลักษณ์และพลังชุมชน"* บทความนี้นำข้อมูลตำนานพระพุทธรูปล้านนามา "ค้นหาความหมาย" จนพบว่าตำนานกลุ่มนี้ช่วย "รับประกัน" ทั้งความอุดมสมบูรณ์และความเป็นสิริมงคลของเมืองต่างๆ เป็นภาษาสัญลักษณ์ของการปะทะสังสรรค์และการผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมเข้ากับพุทธศาสนา อันนำไปสู่ "วิถีพุทธแบบล้านนา" สะท้อนวิธีคิดเรื่องพหุพุทธเจ้า รวมถึงสร้างวิถีปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับเจ้าเมืองล้านนาในสังคมจารีต

บทความที่ 2 *"ปลาบึก: อาหารศักดิ์สิทธิ์กับการช่วงชิงความหมายในชุมชนชายแดนไทย-ลาว"* ผู้เขียนให้ความสนใจกับการปะทะสังสรรค์กันทางความคิดของกลุ่มชนว่าด้วย "สถานภาพของปลาบึก" ในชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขงเดิมซึ่งผูกพันกับวิถีจารีตและอัตลักษณ์ความเป็นลาว กับนายทุนและคนเมืองภายใต้กระแสทุนนิยม ซึ่งมีนัยยะเกี่ยวข้องกับรัฐสมัยใหม่ ในที่นี้กลุ่มชนดั้งเดิมที่มองปลาบึกเป็น "สัตว์ศักดิ์สิทธิ์" และ "อาหารในพิธีกรรมประจำปี" เลือกใช้วาทกรรมว่าด้วย "ปลาเจ้า/ปลาบึกแท้-ปลาเจ๊ก/ปลาบึกเทียม" เพื่อตอบโต้กับคนนอกที่มีทุนทางเศรษฐกิจเหนือกว่าที่มองปลาบึกเป็นเพียง "อาหาร" และ "สัตว์เศรษฐกิจ" อันแสดงถึงปรากฏการณ์การ "ต้านโลกาภิวัฒน์" ของท้องถิ่นได้ดีปรากฏการณ์หนึ่ง

บทความที่ 3 *"แห่ตาชูชก": พลวัตและการดำรงอยู่ของตัวละครชาดกในประเพณีพื้นบ้านไทยร่วมสมัย* บทความนี้อาศัยข้อมูลภาคสนามว่าด้วย "พิธีกรรม

แห่ตาชูชก” ในงานเทศน์มหาชาติของชุมชนบ้านหนองกะท้าว อ.นครไทย จ.พิษณุโลก และชุมชนบ้านด่านลานหอย อ.เชิงคีรี จ.สุโขทัย นำไปสู่ข้อค้นพบว่า ตัวละคร “ชูชก” ได้รับการประกอบสร้างขึ้นมาเพื่อเป็น “ตัวละครคู่ตรงข้าม” กับพระเวสสันดรโพธิสัตว์ ขณะเดียวกันก็มีความสำคัญในฐานะ “ผู้ช่วย” ให้พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญปรมัตถทานบารมี ทั้งนี้ชาวบ้านใช้ตัวละครชูชกเพื่อเน้นย้ำอุดมการณ์ทางศีลธรรม โดย “เพิ่มรายละเอียด” ชีวิตหลังความตายให้ชูชก สร้าง “ชูชกขาว-ชูชกดำ” ให้เป็นตัวละครคู่ตรงข้าม และให้ความหมายของชูชกในฐานะ “ความเป็นอื่นที่เป็นอันตราย” เป็นตัวแทนของกิเลสทางโลกที่ตรงข้ามกับโลกุตรธรรม ทว่าก็เป็นตัวแทนของความอุดมสมบูรณ์ไปพร้อมกันด้วย การแห่ตาชูชกจึงช่วยสร้างความเข้มแข็งทางจิตวิญญาณให้แก่ชุมชนในหลายมิติ

สำหรับ ***เรื่องเล่าที่ 4 ว่าด้วยความเป็นอื่นและความเป็นชายขอบ*** ซึ่งเป็นส่วนสุดท้ายของหนังสือ ประกอบด้วย บทความที่ 1 *“อมราพิศวาส ผู้หญิงรักพระกับนัยยะของความรุนแรง”* ผู้เขียน “มอง” วรรณกรรมท้องถิ่นล้านนาเรื่อง *โคลงอมราพิศวาส* แตกต่างไปจากผู้ที่สนใจศึกษาก่อนหน้านี้ กล่าวคือ ตีความ “สัญญะ” ต่างๆ ที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องนี้ จนกระทั่งพบวิธีคิดแบบคู่ตรงข้าม ซึ่ง “กำกับ” เนื้อหาของโคลง ระหว่าง “ความเป็นหญิง” ที่สัมพันธ์กับ “โลกิยะ ความสามัญและกามารมณ์” กับ “ความเป็นชาย” ที่สัมพันธ์กับ “พุทธศาสนา ความศักดิ์สิทธิ์และความบริสุทธิ์” ผู้เขียนได้ขยายความว่าวิธีคิดที่ว่านี้ถูกกำหนดด้วยเพศวิถี มายาคติและจารีตนิยมแบบล้านนา อันนำไปสู่การปฏิบัติต่อผู้ที่ถูกนิยามว่า “เป็นอื่น” เป็นอันตราย” หรือ “อ่อนแอกว่า” รวมถึงผู้ที่ก้าวล่วงพ้นพรมแดนทางศีลธรรมของสังคมด้วยความรุนแรงเช่นการ “กำหนดความตาย” ให้แก่นางอมราและพระชินะ

ส่วนบทความที่ 2 เรื่อง “*เรื่องเล่าเมียฝรั่ง: การต่อสู้ชีวิตของผู้หญิงอีสานกับความเป็นอื่นของการพัฒนา*” บทความนี้ศึกษา “ชีวิตจริง” ของหญิงอีสานที่มีสามีเป็นชาวตะวันตก ได้แก่ *น้าราตรี แตง* และ *นางมา* ผ่านเรื่องที่เล่าโดยเจ้าตัวและคนในชุมชนเดียวกัน เรื่องราวชีวิตของผู้หญิงทั้ง 3 คน สะท้อนถึงชะตากรรมของผู้หญิงอีสานซึ่งเป็น “คนอื่น-คนชายขอบ” ในโลกทุนนิยมสมัยใหม่ที่ถูกกำกับด้วยวัฒนธรรมจากส่วนกลาง พวกเธอจึงตัดสินใจประกอบอาชีพที่ขัดต่อจารีตเพื่อให้ได้ “สามีฝรั่ง” อันจะนำมาซึ่งความกินดีอยู่ดีและหน้าตาทางสังคม แต่กระนั้นความคิดที่ตกค้างมาจากสังคมจารีตและความคาดหวังของสังคมกลับมีส่วนสำคัญในการ “ให้ค่า” หรือ “ยอมรับ” ผู้หญิงแต่ละคนที่แตกต่างกันไป

เมื่อประมวล “สารสาระ” จากทุกเรื่องเล่าและทุกบทความในหนังสือเล่มนี้แล้ว สามารถ “เล่า” ได้อย่าง “เต็มปากเต็มคำ” ว่า นอกจากการเลือกใช้วิธีวิทยา “ข้ามศาสตร์” ได้อย่างน่าสนใจแล้ว หนังสือเล่มนี้ยังดีเด่นและน่าสนใจด้วยเนื้อหาข้อมูลคติชนต่างๆ ที่นำมาเป็นกรณีศึกษา แสดงให้เห็นความใส่ใจในการเลือกสรรและการเก็บรวบรวมข้อมูลของผู้เขียน ทั้งยังเป็นตัวอย่างที่ดียิ่งของการศึกษาข้อมูลคติชนด้วยกรอบแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ที่ “เลือกแล้ว” อย่างเหมาะสมกับเนื้อหาของข้อมูล และด้วยความหลักแหลมของผู้เขียน จนอาจกล่าวได้ว่า หนังสือรวมบทความวิจัย เรื่อง ***นานมาแล้ว: มีเรื่องเล่า นิทาน ตำนาน ชีวิต*** ทำหน้าที่เปิดพรมแดนทางวิชาการ ขยายพื้นที่ทางความคิด ต่อสู้และต่อรองเพื่อก่อให้เกิดมุมมองใหม่ๆ ในการวิเคราะห์วิจัย อันจะทำให้วิธีวิทยาของต่างสาขาวิชาไม่ “เป็นอื่น” ในการศึกษาคติชนวิทยาอีกต่อไป